

УДК 316.722:32

**ОСОБЛИВОСТІ ПОЛІТИЧНОЇ КУЛЬТУРИ
СУЧАСНОГО СУСПІЛЬСТВА ТА ТЕНДЕНЦІЇ
ЇЇ ТРАНСФОРМАЦІЇ****FEATURES OF THE POLITICAL CULTURE
OF MODERN SOCIETY AND THE TENDENCIES
OF ITS TRANSFORMATION****Сакун А. В.,**

доктор філософських наук, доцент, Київський національний університет технологій та дизайну (Київ, Україна), e-mail: kfpu@knuutd.edu.ua

Кадлубович Т. І.,

кандидат політичних наук, доцент, Київський національний університет технологій та дизайну (Київ, Україна), e-mail: kfpu@knuutd.edu.ua

Sakun A. V.,

Doctor of Philosophy, Associate Professor, Kyiv National University of Technology and Design (Kyiv, Ukraine), e-mail: kfpu@knuutd.edu.ua

Kadlubovich T. I.,

Candidate of Political Science, Associate Professor, Kyiv National University of Technology and Design (Kyiv, Ukraine), e-mail: kfpu@knuutd.edu.ua

Висвітлюються проблеми, пов'язані з вивченням політичної культури в сучасних умовах українського суспільства. Зазначається, що поняттям «політична культура» прийнято позначати історичний досвід, орієнтації, політичні знання, сукупність стереотипів політичної свідомості, навички політичної поведінки соціальних спільнот та окремих індивідів. Це уявлення особистості або соціальної групи про світ політики, політичну систему, їх закони та особливості функціонування. Розглядаються та порівнюються типи політичної культури, виокремлені науковцями, прихильниками різних підходів та методів дослідження даного феномену.

Ключові слова: політична культура, типологія політичної культури, політична ідентифікація, політичні установки.

The article raises problems that are related to the study of political culture in the modern conditions of Ukrainian society. It is noted that the concept of «political culture» includes historical experience, orientations, political knowledge, a set of stereotypes of political consciousness, skills of political behavior of social groups and individuals. This is a representation of an individual or a social group about the world of politics, the political system, the laws and the peculiarities of their functioning. In the article the types of political culture identified by scientists who used different scientific approaches and methods to study this phenomenon are discussed and compared.

Keywords: political culture, typology of political culture, political identification, political attitudes.

Постановка проблеми. Цінність держави, говорив англійський філософ Дж. С. Мілль, визначається цінністю її громадян. Доброчесність держави полягає в намаганні зробити своїх підданих добрими та освіченими. Саме тому в умовах військової агресії, нестабільної політичної та економічної ситуації актуальним для державної політики стає завдання формування громадян з високим рівнем політичної культури, яка є частиною загальної духовної культури суспільства, складовою духовно-ідеологічної підсистеми політичної системи.

«Значення політичної культури у політичній системі суспільства визначається її функціями» [18, с. 249]: політична культура забезпечує відтворення політичного життя, його наступність та розвиток; бере участь в соціалізації особистості, сприяє

засвоєнню нею норм та цінностей політичного життя суспільства; надає особистості можливість брати участь в політичному житті, реалізуючи власні інтереси та відображаючи світоглядні орієнтації; виступає засобом консолідації соціальних сил, артикуляції та узгодження політичних інтересів; надає усвідомлення громадянської ідентичності.

Тому вивчення політичної культури сучасного українця залишається актуальним і важливим в умовах сьогодення, оскільки політична культура «виступає системою породження, збереження та трансляції соціального досвіду» [14, с. 29].

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Надходження до Національної бібліотеки України ім. В. І. Вернадського наочно показують, що проблема вивчення політичної культури залишається актуальною. За останні 2 роки захищено 4 кандидатські та 2 докторські дисертації з даної проблематики. Науковців цікавить трансформація (Р. М. Колісніченко, В. О. Береза), демократизація (В. Б. Дунець, А. М. Король), окремі аспекти (наприклад, установки на патерналізм – М. О. Колоколова) політичної культури, управлінські засади її формування (В. М. Марковець). О. Рябов і В. Чистяков, виокремлюючи напрямки вивчення політичної культури, наголошують, що політична культура є узагальненою характеристикою людини, яка вказує на рівень її політичного розвитку та активності, уміння застосовувати політичні знання на практиці [11].

Невирішені раніше частини загальної проблеми. Актуальним залишається вивчення типології політичної культури як суб'єктивних орієнтацій людей на політичну систему та осучаснення поглядів на такі типології.

Метою статті є аналіз та порівняння типологій політичної культури відповідно до наукових підходів.

Виклад основного матеріалу. Процес формування політичної культури відбувається протягом життя людини. Науковці [наприклад, 13, с. 209] зазначають, що існують критерії, за допомогою яких можна виміряти рівень сформованості політичної культури конкретної особистості.

Так, показниками сформованості політичної культури особистості виступає політичне пізнання, тобто рівень уваги до політичних подій, рівень компетентності у сфері політики, володіння інформацією, наявність власної думки. На більш високому рівні особистість виявляє ставлення до політики та політичної системи. Індикаторами сформованості цього рівня є оцінка діяльності влади, частота обговорювання політичних проблем з найближчим оточенням, рівень національної гордості та патріотизму. Найвищий рівень політичної культури виявляється як ступінь участі в політичному житті суспільства. Даний рівень вказує на рівень політичної активності людини, форми участі в політичному житті, участь в державній політиці або в органах місцевого самоврядування, ступінь віри людей в те, що вони здатні впливати на політичні рішення та вибір методів такого впливу. Такий рівень політичної

культури притаманний суб'єктам–партICIPантам, які є активними учасниками політичного життя або професійними політиками.

Ці та інші критерії дозволили вченим виокремити типи політичної культури.

Зокрема, Г. Алмонд і С. Верба називають три «чистих» (ідеальних) типи політичної культури, притаманних індивідуальним політичним суб'єктам: патріархальний, підданський та партICIPаторний. Суб'єкт з паройхальним (патріархальним) типом політичної культури «нічого не очікує від політичної системи» [2, с. 34] та не виконує спеціалізованих політичних ролей. Суб'єкти–піддані «усвідомлюють наявність спеціалізованої правлячої влади; емоційно орієнтовані на неї» [2, с. 35] та переживають стосовно неї певні почуття: гордості або незадоволення. Влада оцінюється як легітимна або нелегітимна, але «це пасивне ставлення» [2, с. 35]. ПартICIPаторна (від англ. участь) культура характерна для особистостей, чітко орієнтованих «на політичну систему в цілому, на політичні та адміністративні структури та процеси» [2, с. 36]. Поєднання ж партICIPаторної та підданської орієнтації призводить, на думку вчених, до виникнення «громадянської культури», яка спонукає до розквіту демократії.

У 90–х рр. XX ст., як зазначає О. Мелешкіна [8], голландські вчені Ф. Хьюнкс і Ф. Хіксспурс роблять спробу вдосконалити типологію Г. Алмонда та С.Верби і пропонують власну сукупність індикаторів виміру політичної культури. Такими індикаторами стали інтерес індивідів до політики, довіра до державних інститутів (їх легітимність) та оцінка можливості власної участі в політиці та вплив на неї. Причому, останній індикатор дозволив дослідникам поділити всі типи політичної культури на 2 групи: активні та пасивні. До пасивних типів політичної культури дослідники віднесли паройхальну, підданську та культуру спостерігачів. Представники «пасивних» типів не вважають, що можуть впливати на політичне життя, не бажають брати участі в політичних акціях. Для них характерна політична апатія. Активними типами політичної культури вчені вважають протестну, клієнтелістську, автономну, громадянську та партICIPаторну. Люди, яким притаманні «активні» типи політичної культури, впевнені у можливості впливати на політичні рішення та бажають брати участь в політичних акціях. Вони орієнтовані на дію та прагнуть досягнути певних суспільно–політичних результатів.

По–іншому розглядає типи політичної культури американський політолог Р. Інглхарт. Аналізуючи ціннісні установки представників різних країн світу в останні роки XX ст., вчений доводить, що еволюція цінностей – це рух від традиційних до секулярно–раціональних [5, с. 39] та від цінностей виживання до цінностей самовираження, «в рамках яких люди все більше роблять акцент на свободі» [5, с. 39]. Культурна динаміка, на думку дослідника, впливає на становлення демократії та її форми. «З виникненням постіндустріального суспільства, – пише автор, – ...поширення

цінностей самовираження формує соціальні сили, які скептично ставляться до влади та сприяють ствердженню не лише виборної, але й справжньої масової демократії зі «зворотнім зв'язком» [5, с. 40]. Вчений аналізує постіндустріальні цінності та доводить, що їх поширення призводить до послаблення авторитету влади, активізує участь людей в суспільному житті та в управлінні державою, робить акцент на самовираженні [5, с. 72]. Форми участі в політичному житті стають більш активними, орієнтованими на вирішення конкретних питань [5, с. 73].

Політична культура представників традиційних суспільств відрізняється високим рівнем національної гордості, поваги до влади [5, с. 84], але до політичних подій вони ставляться пасивно та рідко обговорюють політичні теми [5, с. 85–86]. Акцент робиться на економічній та фізичній захищеності та спостерігається позитивне ставлення до авторитарних форм правління. Лише 12% індивідів з таким типом політичної культури готові брати участь в неортодоксальних різновидах політичної діяльності. Таку політичну культуру можна назвати матеріалістичною.

Постматеріалістична політична культура базується на цінностях самовираження, суб'єктивного добробуту та якості життя. Підвищуються вимоги до участі громадян в прийнятті економічних та політичних рішень [5, с. 86], переважають принципи, які надають особисту незалежність та свободу вибору [5, с. 87, 90].

Р. Інглхарт також зауважує, що «в передових ... розвинутих країнах «молодші» ... мають більш розвинені політичні навички, ніж «старші», та робить висновок, «що процеси зміни цінностей та мобілізації когнітивних здібностей людей йдуть паралельно» [5, с. 174]. Тобто постматеріалістична політична культура дає можливість до самовираження, а підвищення рівня знання та навичок «дозволяє брати участь в політичному житті на більш високому рівні, самостійно визначаючи характер рішень» [5, с. 87, 174], які стосуються їх проблем, не довіряючи елітам. Ця «протиелітна політична діяльність», зазначає Р. Інглхарт, також є ознакою постматеріалістичної політичної культури, оскільки «Постматеріалісти з більшою вірогідністю будуть брати участь в неортодоксальних формах політичного протесту, ніж матеріалісти» [5, с. 174], спостерігається більш критичне ставлення до «інституціалізованої влади» [5, с. 176], менше «бажання вступати до забюрократизованих організацій» [5, с. 177]. А тому постматеріалістична політична культура є ознакою демократизації суспільства.

Таким чином, вчений описує матеріалістичну та постматеріалістичну політичну культуру. Причому, постматеріалістична політична культура має громадянський характер, оскільки «самовідчуття людей стає все більш незалежним, ... встановлення контактів з іншими ... стає питанням особистого вибору» [5, с. 214], з'являється «довіра до людей в цілому» [5, с. 214], які сприймаються як «самоцінні особистості» [5, с. 214]. «Відповідно

цінності самовираження спонукають людей до підтримки свободи особистості та прав людини, ... мають антидискримінаційний та гуманістичний характер...» [5, с. 214].

Американський політолог А. Вільдавски пропонує типологію культури, що відповідає стилям життя людини: «Соціально життєздатне поєднання культурних забобонів та суспільних відносин називають в культурній теорії стилем життя або політичною культурою» [4, с. 270]. Аналізуючи дану концепцію, науковці [наприклад, 12, с. 147–148], зазначають, що вчений виділяє три політично «активні» стилі та два «політично другорядні». Таким чином можна виділити наступні стилі життя (типи політичної культури): індивідуалістичний, егалітарний, ієрархічний, фаталістичний та «самітницький» (апатичний, автономний). Індивідуалісти активно протистоять диктату та порядкам будь-якої групи, підтримують самоврядування. Головною цінністю такого стилю життя виступає свобода. Егалітаризм спонукає до добровільного дотримання групової моралі та відкидає правила, які нав'язуються ззовні. Найбільш цінним для представників такого стилю життя є досягнення соціальної рівності, особливо у владних відносинах. «При егалітарному стилі життя ніхто не повинен вказувати іншим, що робити та яку роль відігравати» [12, с. 148]. Ієрархія передбачає дотримання як зовнішніх, так і внутрішніх правил. Представники цього стилю життя переконані, що керувати людьми можливо лише за допомогою ефективних інститутів, які здатні регулювати поведінку людей та підтримувати соціальний порядок. Це політично активні стилі життя. Фаталізм – підкорення зовнішнім правилам при відсутності групових уподобань. «Самітництво» – пасивне ухиляння від дотримання зовнішніх правил та від участі в будь-якій групі. Фаталізм та самітництво – пасивні стилі життя, на думку А. Вільдавски.

Аналізуючи наукову літературу, можна дійти висновку, що типологія політичної культури будується з урахуванням макрорівневого або мікрорівневого підходів до вивчення політики. Макрорівневий підхід репрезентує типологію національних політичних культур, провідної політичної культури суспільства та субкультур соціальних груп, регіонів, класових, етнічних та інших. Мікрорівневі теорії пропонують специфічні типології політичних організацій, партій, груп тощо.

Наукові дослідження останніх років наголошують, що «головною проблемою концептуалізації політичної культури стає інтеграція ціннісно-психологічного та інституціонально-соціологічного підходів, яка повинна відкривати можливість єдиного аналізу політичної культури на макро– та мікрорівнях» [14, с. 21].

Саме орієнтації людини відповідно політичної системи вважає базовими у структурі політичної культури й американський вчений В. Розенбаум. Він поділив всі орієнтації на великі групи. Перша група містить орієнтації, що стосуються інститутів державного управління: орієнтації стосовно режиму,

«входу» та «виходу» політичної системи. Ними є оцінки органів влади, оцінки вимог до політичної системи, оцінка рішень, які приймаються владою, та реакції на них, а також реакції індивідів на норми, символи та офіційних осіб.

Друга група орієнтацій – це орієнтації стосовно «інших» в політичній системі. Сюди належить політична ідентифікація індивіда – відчуття його приналежності до певної соціальної групи, партії, почуття причетності та лояльності до них. Довіру та політичні переконання також можна віднести до цієї групи орієнтацій. Саме вони формують позитивне або негативне ставлення до інших політичних акторів. До цієї ж групи належать «правила гри», які приймає індивід, тобто ті норми та правила, які повинні регулювати діяльність політичної системи.

Орієнтації стосовно «інших» в науковій літературі прийнято називати ідентичністю, а процес її формування – ідентифікацією. Феноменологічна соціологія (А. Шюц, Г. Гарфінкель, П. Бергер, Т. Лукман та ін.) розглядає ідентифікацію як безперервний процес соціальної інтеракції, коли індивід конструє власний соціальний світ та поділяє його з іншими. В політичній системі ідентичність формується через уявлення про ознаки, що підтверджують належність особистості до своєї політичної спільноти та відрізняють від членів інших спільнот (політінтегруючі та політдиференціюючі ознаки референтної групи); через комплекс уявлень про риси, що притаманні типовому члену спільноти («політичний аутостереотип»); через уявлення про риси, притаманні власне особі як члену цієї спільноти («політичний «Я-образ») [6, с. 270].

Онтологічний зміст політичної ідентичності визначається тим, що вона є результатом формування політичного світогляду особистості [1, с. 29], а також стимулює існування відмінностей у способах вираження, формах, змісті та підходах до тих або інших політичних феноменів, акторів та політичних процесів [1, с. 31]. Іспанський соціолог М. Кастельс визначає ідентичність як «процес конструювання сенсу на основі певної культурної властивості або відповідної сукупності культурних властивостей...» та розглядає легітимуючу ідентичність, ідентичність опору та проектну ідентичність [1, с. 30]. Легітимуюча ідентичність впроваджується державою та панівними інститутами суспільства для розширення та раціоналізації влади над соціальними акторами. При цьому підтримується та зберігається наявна політична культура: політичні погляди, норми, цінності та орієнтації передаються від старшого покоління молодшому, де старша генерація виступає у ролі контролера за виконанням цього процесу [10]. Ідентичність опору, або опозиційна ідентичність, формується акторами, які вважають, що панівні політичні інститути ведуть неправильну політику, неефективно управляють державою та не можуть забезпечити єдність суспільства. Ця ідентичність, як правило, має протестний характер. Політичним акторам, які намагаються перебудувати соціальну структуру суспільства, створюючи нові проекти його розвитку, притаманна проектна ідентичність.

Це, за словами М. Кастельса, є «ідентичність, спрямована в майбутнє».

Політична ідентичність відбувається на різних рівнях: міжособистісному, міжгруповому, інституціональному [6, с. 271].

Особистісна ідентичність, або «я–ідентичність», за словами Е. Еріксона [17, с. 221], є результатом життєвого досвіду та складається з «ансамблю ролей», які гарантують соціальне визнання. «Поняття ідентичність означає образ себе, твердо засвоєний та прийнятий особистістю, в багатстві ставлення особистості до навколишнього світу, почуття адекватності» [17, с. 12], здатність особистості до вирішення завдань, які постають перед нею на кожному етапі її розвитку. «Ідентичність – це показник зрілої (дорослої) особистості...» [17, с. 12].

Політичний «Я–образ» формується у процесі комунікації з оточенням та за допомогою соціального порівняння. Представниками Чиказької школи (Е. Берджесс, Ф. Знанецкий, Р. Парк, У. Томас) було доведено, що процес самоідентифікації особистості спрямовується на пошук можливої групової ідентичності.

Групову ідентичність можна охарактеризувати словами Е. Еріксона: доросла особистість «знає, куди йде та хто йде з нею» [17, с. 313]. Вона буває позитивною або негативною, в залежності від того, як соціальна група оцінюється суспільством. Але кожна людина має можливість ідентифікувати себе з певною групою. «Обираючи певну групу як свою, суб'єкт... в ідеалі, повинен визнавати своїми членів даної групи» [16], а також «ідеологічну основу, систему ритуалів і символів» [16] цієї групи. Людина починає виконувати групову роль, знаходить власне місце в груповій ієрархії, визнає авторитети, які існують в групі, поділяє мету діяльності групи та бере участь в її досягненні. Наприклад, членство в політичній партії передбачає необхідність дотримуватися партійної дисципліни, виконувати статут та дотримуватися програми партії, мати відповідні ідеологічні переконання, високо оцінювати лідерські якості керівника тощо. При формуванні групової ідентифікації відбувається утворення позитивної установки на свою групу та позитивної, амбівалентної або негативною – на чужу.

Членство в групі, на переконання П. Бурд'є [3, с. 66–69], формує певний соціальний капітал, який є основою солідарності. Група надає своїм членам підтримку у вигляді «колективного капіталу», «репутації». До соціального капіталу можуть бути включені манери, рівень самовладання, вміння висловлювати власну думку тощо. Членство в групі контролюється інститутами, «які повинні заохочувати легітимні та забороняти нелегітимні обміни за допомогою проведення спеціальних заходів» [3, с. 68]. Такими заходами є публічні збори, з'їзди партії, світські раути, заняття престижними видами спорту, культурні церемонії тощо. Відтворення соціального капіталу передбачає роботу з встановлення соціальних зв'язків та безперервних обмінів, за допомогою яких визнання весь час підтверджується. Кожна

група має інституціолізовані форми делегування прав, а тому може наділяти своїх членів можливістю представляти усю групу, діяти та виступати від її імені (наприклад, від імені партії). За допомогою такого колективного капіталу групи можуть реалізувати владні відносини в суспільстві.

Виникає соціетальний рівень ідентичності, який передбачає ідентифікацію особистості з інституційними цінностями соціуму. Відбувається категоризація особистості як громадянина певної країни. По-іншому така ідентичність називається громадянською.

Можна припустити, що громадянська ідентичність формується в суспільствах, які успадкували «значний соціальний капітал у вигляді норм взаємності та структур громадянської причетності» [7, с. 207]. Група, що володіє соціальним капіталом, «члени якої довіряють один одному», здатна зробити більше, ніж та, де такої довіри немає, – пише Р. Патнем [7, с. 207]. Соціальний капітал – це довіра між людьми, соціальні норми та зв'язки. Соціальний капітал спонукає до співробітництва, є механізмом суспільної солідарності, стає вирішальним фактором формування демократичної політичної культури.

Політичну культуру через «почуття асоціації» визначає й американський вчений Л.Пай, який вважає, що політична культура – це сукупність орієнтацій, поглядів та переконань, які надають сенс політичному процесу та забезпечують основоположні уявлення та норми, притаманні поведінці людини в політичній сфері.

Третя група орієнтацій – це орієнтації, що стосуються власної політичної діяльності, зокрема, політична компетентність та активність.

На практиці політична культура означає наявність у громадян навичок та вмінь користуватися правом вільно обирати своїх представників в різноманітні структури демократичного суспільства, їх переконаність в тому, що участь в політичних процесах – це легітимована можливість донести до влади свої вимоги, запити та потреби, спосіб контролювати владу. Політична культура – це наявність у політичних акторів здатності до солідарних дій, до самоорганізації та публічного обговорення проблем, які виникають. Це «вміння разом домовитись про те, як жити спільно та підкорятися рішенням, які прийнято» [1, с. 31].

Висновки. Показники рівня сформованості політичної культури громадян впливають на політичні процеси, що відбуваються в суспільстві. Такими показниками можуть бути електоральна культура, культура сприйняття та врегулювання політичних конфліктів, культура ухвалення та реалізації політичних рішень. Наприклад, електоральна культура відображає ставлення людини до виборів як форми політичної поведінки; її партійну ідентифікацію; оцінки політичних подій, що впливають на вибори. Показниками розвитку політичної культури є і культура політичної діяльності: бюрократичної, депутатської, політичної, громадської. Рівень політичної культури впливатиме також на політичні відносини

взагалі: індивідуальні, групові, ієрархічні, і навіть міждержавні.

Формування політичної культури особистості – складний процес засвоєння та сприйняття суспільно-політичного досвіду, перетворення знань про суспільство та політику у внутрішні переконання, формування навичок відстоювання власних політичних поглядів та інтересів, суспільно-політичної діяльності, засвоєння її головних принципів та норм.

Френсіс Фукуяма пише: «...культурні фактори, створені освітою, є основними та впливають на всі суспільні групи» [15, с. 63].

Тому очікуваним результатом демократичної політичної освіти в Україні, зазначається в «Концепції політичної освіти в Україні» [9, с. 19], має бути громадянин, який цінує ідеали свободи, рівності, справедливості; має відчуття власної гідності; цінує власні права та свободи; поважає й виконує закони та норми суспільства; має потребу в ефективній і стабільній політичній системі; здатен визначати проблеми суспільного життя, має бажання і вміння вимагати їх розв'язання; має високу вмотивованість і вміння впливати на владу.

«Література з проблем політичної культури заснована на припущенні, що агреговані цінності та переконання індивідів впливають на феномени у масштабі всього суспільства, наприклад, ... на рівень демократії» [5, с. 336]. Демократія залежить від глибоко інтеріоризованих демократичних цінностей та переконань населення країни. Ці орієнтації надихають людей на боротьбу за свободу, за ефективні громадянські та політичні права, за впевненість в тому, що правляча еліта буде реагувати на думку народу. Демократія не може функціонувати сама по собі. Вона залежить від людей, від рівня їх політичної культури.

Перспективами подальших досліджень. Політична культура сучасного українського суспільства визначає «правила гри» в політиці, політичні цінності та мету суспільного розвитку, відображає плюралістичність політичного життя та ставлення громадян до влади, впливає на процеси інтеграції суспільства. Подальше вивчення особистісної політичної культури та шляхів її формування дозволить прослідкувати роль політичної культури особистості у трансформаціях сучасного українського суспільства.

Список використаних джерел

1. Айвазян, Г.А., 2010. 'Политическая идентичность как аналитический инструмент политологии [Текст]', *Социум и власть*, №3, с.29–32.
2. Алмонд, Г., Верба, С., 2014. 'Гражданская культура: политические установки и демократия в пяти странах [Текст]', *пер. с англ. Е. Генделя*, Москва: Мысль, 500 с.
3. Бурдьё, П., 2002. 'Формы капитала [Текст]', *Экономическая социология*, №3 (5), с.60–74.
4. Вилдавски, А., Дейк, К., 1994. 'Теории восприятия риска: кто боится, чего и почему? [Текст]', *пер. с англ. А. Д. Ковалева*, *THESIS*, №5, с.268–276.
5. Инглхарт, Р., Вельцель, К., 2011. 'Модернизация, культурные изменения и демократия: Последовательность человеческого развития [Текст]', М.: Новое издательство, 464 с.
6. Москаленко, ВВ., 2005. 'Социальная психология: [Підруч. для студ. вищ. навч. закл.]', *АПН України. Ін-т психології ім. Г. С. Костюка*, К.: Центр навчальної літератури, 624 с.
7. Патнэм, Р., 1996. 'Чтобы демократия сработала: Гражд. традиции в соврем. Италии [Текст]', Пер. с англ., М.: Изд. фирма «Ad Marginem», Б.г., 287 с.
8. 'Политический процесс: основные аспекты и способы анализа: Сб. учеб. материалов [Текст]', 2001, Под. ред. Мелешкиной Е. Ю., М.: Изд. ДОМ «ИНФРА-М»: Изд-во «Весь мир», 302 с.
9. 'Політична освіта в Україні: проблеми та перспективи розвитку [Текст]', 2005, Авт. кол.: Дем'янчук О. П., Жадан І. В., Кальниць Ю. Г., Козут І. О., Рябов С. Г., Сагалаков Б. Ф.; За заг. ред. С. Г. Рябова, К.: Вид-во Друкарня ДУСІ, 44 с.
10. Резнік, О., 2003. 'Політична самоідентифікація особистості за умов становлення громадянського суспільства [Текст]', К.: ІС НАНУ, 184 с.
11. Рябов, АИ., Чистяков, ВБ., 1994. 'Политическая культура [Текст]', *Вестник Московского ун-та, Сер.12. Социально-политические исследования*, №1, с.50–51
12. Стрежнева, МВ., 2002. 'Политическая культура в различных интерпретациях: анализ специального понятия [Текст]', *Общественные науки и современность*, №5, с.141–155
13. Тавадов, ГТ., 2001. 'Политология [Текст]: Учеб. Пособие', М.: Изд.-торг. дом ГРАНД: ФАИР ПРЕСС, 415, [1] с.
14. Тульчинский, ГЛ., 2014. 'Российская политическая культура: особенности и перспективы [Текст]', СПб.: Алетейя, 176 с.
15. Фукуяма, Ф., 2006. 'Сильное государство: Управление и мировой порядок в XXI веке [Текст]', пер. с англ., М.: АСТ: АСТМОСКВА: ХРАНИТЕЛЬ, 220, [4] с.
16. Чернова, ИБ., 2015. 'Концептуальные основания исследования идентичности [Текст]', *Вестник Адыгейского государственного университета. Сер.: Регионоведение: философия, история, социология, юриспруденция, политология, культурология*, Вып.4, с.29–39. [online] Доступно: <https://cyberleninka.ru/article/n/kontseptualnye-osnovaniya-issledovaniya-identichnosti>
17. Эрикссон, Э., 2006. 'Идентичность: юность и кризис [Текст]', пер. с англ., общ. ред. и предисл. А. В. Толстых, 2-е изд., М.: Флинта: МПСИ: Прогресс, 352 с.
18. Юрій, МФ., 2006. 'Політологія [Текст]: Підручник', К.: Дакор КНТ, 414, [1] с.

References

1. Ajvazjan, GA., 2010. 'Politicheskaja identichnost' kak analiticheskij instrument politologii [Tekst] (Political identity as an analytical tool of political science [Text])', *Socium i vlast'*, №3, s.29–32.
2. Almond, G., Verba, S., 2014. 'Grazhdanskaja kul'tura: politicheskie ustanovki i demokratija v pjati stranah [Tekst] (Civil culture: political attitudes and democracy in five countries [Text])', *per. s angl. E. Gendelja*, Moskva: Mysl', 500 s.
3. Burd'e, P., 2002. 'Formy kapitala [Tekst] (Capital Forms [Text])', *Jekonomicheskaja sociologija*, №3 (5), s.60–74.
4. Vildavski, A., Dej, K., 1994. 'Teorii vosprijatija riska: kto boitsja, chego i pochemu? [Tekst] (Theories of risk perception: who is afraid of what and why? [Text])', *per. s angl. A. D. Kovaleva*, *THESIS*, №5, s.268–276.
5. Inghart, R., Vel'cel', K., 2011. 'Modernizacija, kul'turnye izmenenija i demokratija: Posledovatel'nost' chelovecheskogo razvitija [Tekst] (Modernization, cultural change and democracy: The sequence of human development [Text])', М.: Novoe izdatel'stvo, 464 s.
6. Moskalenko, VV., 2005. 'Social'na psihologija: [Pidruch. dlja stud. vyssh. navch. zakl.] (Social Psychology: [Handbook. for studio higher tutor shut off])', *APN Ukra'ny. In-t psihologii' im. G. S. Kostjuka*, K.: Centr navchal'noi' literatury, 624 s.
7. Patnjem, R., 1996. 'Chtoby demokratija srobotala: Grazhd. tradicii v sovrem. Italii [Tekst] (For democracy to work: Civil traditions in modern Italy [Text])', Per. s angl., М.: Изд. фирма «Ad Marginem», Б.г., 287 s.
8. 'Politicheskij process: osnovnye aspekty i sposoby analiza: Sb. ucheb. materialov [Tekst] (The political process: the main aspects and methods of analysis: Collection of educational materials [Text])', 2001, Pod. red. Meleshkinoj E. Ju., М.: Изд. ДОМ «ИНФРА-М»: Изд-во «Ves' mir», 302 s.

9. 'Politychna osvita v Ukraini: problemy ta perspektyvy rozvytku [Tekst] (Political education in Ukraine: problems and prospects of development [Text])', 2005, *Avt. kol.: Dem'janchuk O. P., Zhadan I. V., Kal'nysh Ju. G., Kogut I. O., Rjabov S. G., Sagalakov B. F.; Za zag. red. S. G. Rjabova*, K.: *Vyd-vo Drukarnja DUSI*, 44 s.

10. Reznik, O., 2003. 'Politychna samoidentyfikacija osobystosti za umov stanovlennja gromadjans'kogo suspil'stva [Tekst] (Political self-identification of a person in the context of the formation of civil society [Text])', K.: *IC NANU*, 184 s.

11. Rjabov, A.I., Chistjakov, V.B., 1994. 'Politicheskaja kul'tura [Tekst] (Political culture [Text])', *Vestnik Moskovskogo un-ta, Ser.12. Social'no-politicheskie issledovanija*, №1, s.50–51

12. Strezhneva, M.V., 2002. 'Politicheskaja kul'tura v razlichnyh interpretacijah: analiz special'nogo ponjatija [Tekst] (Political culture in different interpretations: analysis of a special concept [Text])', *Obshhestvennye nauki i sovremennost'*, №5, s.141–155

13. Tavadov, G.T., 2001. 'Politologija [Tekst]: Ucheb. Posobie (Political Science [Text]: Study Guide)', M.: *Izd.-torg. dom GRAND: FAIR PRESS*, 415, [1] s.

14. Tul'chinskij, G.L., 2014. 'Rossijskaja politicheskaja kul'tura: osobennosti i perspektivy [Tekst] (Russian political culture: features and perspectives [Text])', SPb.: *Aletejja*, 176 s.

15. Fukujama, F., 2006. 'Sil'noe gosudarstvo: Upravlenie i mirovoj porjadok v XXI veke [Tekst] (A Strong State: Governance and World Order in the 21st Century [Text])', per. s angl., M.: *ACT: ACTMOSKVA: HRANITEL''*, 220, [4] s.

16. Chernova, I.B., 2015. 'Konceptual'nye osnovanija issledovanija identichnosti [Tekst] (Conceptual foundations of identity research [Text])', *Vestnik Adygejskogo gosudarstvennogo universiteta. Ser.: Regionovedenie: filosofija, istorija, sociologija, jurisprudencija, politologija, kul'turologija*, Vyp.4, s.29–39. [online] Dostupno: <https://cyberleninka.ru/article/n/kontseptualnye-osnovaniya-issledovaniya-identichnosti>

17. Jerikson, Je., 2006. 'Identichnost': junost' i krizis [Tekst] (Identity: youth and crisis [Text])', per. s angl., *obshh. red. i predisl. A. V. Tolstyh*, 2–e izd., M.: *Flinta: MPSI: Progress*, 352 s.

18. Jurij, M.F., 2006. 'Politologija [Tekst]: Pidručnyk (Politics [Text]: Textbook)', K.: *Dakor KNT*, 414, [1] s.

* * *